

**Tatarskie dziedzictwo
kulturowe
Historia. Literatura. Sztuka**

*** ***

**Redakcja naukowa
Joanna Kulwicka-Kamińska
Czesław Łapicz
Galina Miškinienė**

Seria
Biblioteka Azji i Pacyfiku

Redaktor Serii
Joanna Marszałek-Kawa

Sekretarz Serii
Kinga Sołowiej

Rada Serii
*Kamal M. Abdulla (Azerbejdżan), Daulet L. Baideldinov (Kazachstan),
Marceli Burdelski (Gdańsk), Waldemar J. Dziak (Warszawa), He Yaomin (Chiny),
Hassan A. Jamsheer (Łódź), Vasyl Marchuk (Ukraina),
Joanna Marszałek-Kawa (Toruń), Miao Huashou (Chiny),
Vladimir I. Nifadiev (Kirgistan), Ewa Oziewicz (Gdańsk),
Zdzisław Puślecki (Poznań), Akmal Saidov (Uzbekistan),
Grażyna Strnad (Kraków), Peter Vorel (Czechy)*

Recenzenci tomu
*dr hab. Agata S. Nalborczyk (Uniwersytet Warszawski, Polska)
prof. dr hab. Halil İbrahim Usta (Uniwersytet w Ankarze, Turcja)*

Redaktor prowadzący: *Agata Piedziewicz*
Redakcja techniczna: *Ryszard Kurasz*
Korekta: *Zespół*
Projekt okładki: *Krzysztof Galus*

© Copyright by Wydawnictwo Adam Marszałek

Wszystkie prawa zastrzeżone. Książka, którą nabyłeś, jest dziełem twórcy i wydawcy. Żadna jej część nie może być reprodukowana jakimkolwiek sposobem – mechanicznie, elektronicznie, drogą fotokopii itp. – bez pisemnego zezwolenia wydawcy. Jeśli cytujesz fragmenty tej książki, nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło

Toruń 2018

ISBN 978-83-66220-76-8

V Międzynarodowy Kongres Azjatycki „Kierunek Azja. Różnorodność, Odmienność, Dialog” – zadanie dofinansowane w ramach umowy nr 773/P-DUN/2018 ze środków Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego przeznaczonych na działalność upowszechniającą naukę



Działalność Upowszechniająca Naukę

Wydawnictwo prowadzi sprzedaż wysyłkową:
tel./fax 56 648 50 70, marketing@marszalek.com.pl

Wydawnictwo Adam Marszałek, ul. Lubicka 44, 87–100 Toruń
tel. 56 664 22 35, 56 660 81 60, e-mail: info@marszalek.com.pl, www.marszalek.com.pl

Drukarnia, ul. Warszawska 54, 87–148 Łysomice, tel. 56 678 34 78

Wprowadzenie

Rok 2018 jest wyjątkowy dla Tatarów byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jest też wyjątkowy dla tych wszystkich, którym bliska jest tematyka islamu w Polsce. Przypomina bowiem, iż Tatarzy od 620 lat zamieszkują słowiańskie ziemie. Zasymlowani z autochtonami, już w XVI wieku zaczęli tworzyć oryginalną literaturę rękopiśmienną w językach słowiańskich, ale zapisywaną alfabetem arabskim i dokonali trzeciego na świecie przekładu Koranu na język europejski. Naukowe badania ich religijnych ksiąg zapoczątkował w 1968 r. prof. Anton K. Antonowicz z Wilna. Tak powstała nowa subdyscyplina filologiczna zwana kitabistyką, która liczy sobie już 50 lat! Na 2018 r. przypadają również okrągłe rocznice wydania polskiego tłumaczenia Koranu autorstwa filomatów: edycji poznańskiej (170 lat) i edycji warszawskiej (160 lat). Ponadto jesienią tego roku ukazał się najnowszy przekład Świętej Księgi islamu, którego autorem jest polski Tatar i muzułmanin, Musa Czachorowski z Wrocławia.

Ważne wydarzenia i rocznice uczczono kilkoma międzynarodowymi konferencjami: „Dziedzictwo kulturowe Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego. 50 lat kitabistyki” (Toruń, 12–13 kwietnia 2018); „Kierunek Azja. Różnorodność. Odmienność. Dialog” (Toruń, 9–11 maja 2018); „Сопряжение истории и культуры. К 50-летию монографии А.К. Антоновича «Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система»” (Wilno, 1–2 czerwca 2018); „Droga ku wzajemności” (Grodno, 26 paź-

dziennika 2018). Szczegółowe informacje na temat wymienionych tu naukowych spotkań zawarto we Wstępie do tomu I.

Oddajemy bowiem do rąk Czytelników dwutomową publikację (t. 1 *Rękopiśmienne księgi religijne. 50 lat kitabistyki* i t. 2 *Historia. Literatura. Sztuka*), w której prezentujemy oryginalne naukowe opracowania, tematycznie związane z wielowiekowym dziedzictwem kulturowym Tatarów Polski, Litwy, Białorusi (dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego), Krymu i Tatarstanu.

Joanna Kulwicka-Kamińska
Czesław Łapicz
Galina Miškinienė

Artur Konopacki

Uniwersytet w Białymstoku

Joanna Kulwicka-Kamińska

Centrum Badań Kitabistycznych UMK w Toruniu

Czesław Łapicz

Centrum Badań Kitabistycznych UMK w Toruniu

Cztery warianty filomackiego przekładu Koranu (XIX wiek)

Streszczenie

Dotychczasowe badania twórczości wileńskich filomatów i filaretów były prowadzone na podstawie różnorodnych źródeł filologicznych (zwłaszcza korespondencji, twórczości autorskiej i tym podobnych), nie uwzględniały jednak jednego źródła, mianowicie przekładu Koranu na język polski ks. Dionizego Chlewińskiego oraz Ignacego Domeyki. Powodem był zarówno brak świadomości istnienia takiego przekładu, jak i brak źródeł do prowadzenia badań w tym zakresie. Przedmiotem analizy jest niedawno odnaleziona jedna z kopii zaginionego rękopisu wileńskich filomatów. Jej fragment opracowano w aspektach historycznym i filologicznym. Zwrócono przy tym uwagę na skomplikowane losy znaleziska i jego powiązania z drukowanym przekładem z 1858 roku, sygnowanym nazwiskiem Jana Murzy Tarak Buczackiego oraz z tak zwanym tefsirem grodzieńskim.

Słowa kluczowe: kitabistyka, przekład, Koran, tefsir, filomaci, polszczyzna północnokresowa

Four Variants of the Philomaths Translation of the Qur'an (19th Century)

Abstract

So far, research into the literary achievements of Vilnius-based Philomaths and Filarets has been conducted on the basis of various philological sources (particularly correspondence and individual authors' works); however, it has not taken into account the translation of the Qur'an into Polish rendered by Rev. Dionizy Chlewiński and Ignacy Domeyko. This resulted from the lack of awareness of the existence of such translation and the scarcity of sources to conduct studies in this respect. The subject of analysis in this paper is a recently found copy of the lost manuscript of the said two Philomaths from Vilnius. Historical and philological aspects of a passage of that work were the subject of consideration. Attention was directed to the complex history of the finding and its connection with the printed translation of 1858, so-called Tefsir of Grodno signed with the name Jan Murza Tarak Buczacki.

Keywords: kitabistics, translation, the Qur'an, tefsir, Philomaths, the north-eastern borderland variety of Polish ("polszczyzna północnokresowa" in Polish)

Kontekst historyczno-kulturowy wariantów przekładu

Osadnictwo Tatarów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego (WKL) datuje się na koniec XIV wieku¹. Żyjący przez ponad sześć stuleci w państwie polsko-litewskim Tatarzy pozostali wierni islamowi. W wyniku wojen następowało powol-

¹ Zob. szczegółowo S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej*, Warszawa 1938; J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII–XVIII w.*, Warszawa 1989.

ne zrywanie więzi z pobratymcami ze stepu. Tatarzy WKL tracili przez to bezpośredni kontakt ze światem muzułmańskim. Na przestrzeni wieków pojawiały się zatem problemy między innymi z brakiem duchownych i przekazywaniem religii, w tym także z piśmiennictwem religijnym, do którego dostęp był bardzo ograniczony. Tatarzy w swej spuściźnie piśmienniczej pozostawili nam prawie wyłącznie literaturę religijną². Społeczność tatarska do końca Rzeczypospolitej nie wytworzyła dzieł czy rozpraw dotyczących historii. Literaturą religijną pozostały kitaby, chamaiły, tefsiry, które miały stanowić jeden z głównych nośników religii, a tym samym zapewnić przekazywanie jej z pokolenia na pokolenie.

Tefsiry zawierają pełny tekst Koranu wraz z komentarzem (ar. tafsīr 'komentarz, tłumaczenie'). Tatarzy za tefsiry uważali manuskrypty z arabskim tekstem Koranu i towarzyszącym mu interlinearnym, zapisanym na ukos przekładem polskim. Był to zarazem pierwszy przekład Koranu na język polski. Międzywierszowy ukośny zapis przekładu pozwalał na korzystanie z niego osobom nieznającym języka arabskiego, a jedynie jego alfabet³. Do czasów nam współczesnych przetrwało ponad dwadzieścia egzemplarzy tefsirów, które dzięki staranym kopiom XVIII- i XIX-wiecznych kopistów zachowały się w dobrym stanie⁴. Tefsiry te stanowią bogate źródło wiedzy

² A. Konopacki, *Autorzy, kompilatorzy, kopiści – rzecz o rękopisach Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, [w:] *Tefsir Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Teoria i praktyka badawcza*, red. J. Kulwicka-Kamińska, C. Łapicz, Toruń 2015, s. 271–286.

³ A. Konopacki, *Życie religijne Tatarów na ziemiach dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Warszawa 2010, s. 137.

⁴ Na ten temat zob. A. Антонович, *Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система*, Вильнюс 1968; I.A. Гончарова, А.І. Цітавец, М. Тарелка, *Рукапісы беларускіх татараў канца XVII–пачатку XX стагоддзя з калекцыі Цэнтральнай Навуковай Бібліятэкі НАН Беларусі*: Каталог, Мінск 2003; Г. Мишкинене, С. Намавичюте, Е. Покровская, *Каталог арабскоалфавитных*

nie tylko o życiu religijnym Tatarów, ale przede wszystkim są nieocenionym źródłem do badań językowych, jak też pozwalają poznawać wzajemne relacje Tatarów ze społecznością niemuzułmańską w dawnym Wielkim Księstwie Litewskim.

Najstarszym, jak się wydaje, tłumaczeniem Koranu na polski język literacki jest fragment niedawno odnaleziony w zbiorach rodzinnych Joanny Puchalskiej. Historia tego odkrycia jest niesamowita. Przekład przez wiele dziesiątków lat schowany w zasobach archiwum podworskiego w Czombrowie nie był nikomu znany. Dopiero pani Joanna Puchalska poprzez szereg instytucji, w tym Bibliotekę Narodową, starała się zainteresować badaczy znaleziskiem, które, jak słusznie podejrzewała, jest niezwykle ważne⁵. Ostatecznie właścicielka rękopisu trafiła na e-strony Związku Tatarów RP i do Artura Konopackiego. Rękopis został następnie przejrany i zidentyfikowany przez Czesława Łapicza i Joannę Kulwicką-Kamińską. W ten sposób powstał zespół, który otrzymał zgodę na wyłączne badanie tego zabytku⁶. Manuskrypt powstał w latach dwudziestych XIX wieku. Jest więc najstarszym znanym przekładem Koranu na język polski – dokonany przez osoby spoza świata muzulmańskiego (tatarskiego) – a dla tego świata opracowywanym, o czym świadczą słowa listu Ignacego Domeyki: „dla naszych Tatarów [tłumaczymy – przekładamy Koran – A.K.], że sami siebie rozumieć będą i odtąd droższy dla nich stanie się język

рукопісеі літоўскіх татар, Вільнюс 2005; М. Тарелка, А.І. Цітавец, *Беларуская кніга напісаная арабскім пісьмом у фондзе Цэнтральнай Навуковай Бібліятэкі Беларусі*, „Весті Нацыянальнай Акадэміі Навук Беларусі”, Серыя гуманітарных навук 2002.

⁵ J. Puchalska, *Koran w Soplicowie. Tajemnicza historia pewnego manuskryptu*, „Życie Tatarskie” 2014, nr 39 (116), s. 99–105.

⁶ Szerzej na temat tego odkrycia zob. A. Konopacki, J. Kulwicka-Kamińska, C. Łapicz, *Nieznanany rękopis polskiego przekładu Koranu*, [w:] *Estetyczne aspekty literatury polskich, białoruskich i litewskich Tatarów (od XVI do XXI w.)*, „Colloquia Orientalia Białostocensia”, red. G. Czerwiński, A. Konopacki, Białystok 2015, s. 49–67.

ich ojców”⁷. Wypada wprawdzie zauważyć, iż Tatarzy mieli już swoje tłumaczenie tefsirowe Koranu, ale żeby się z nim zapoznać, należało wykazać się znajomością alfabetu arabskiego, co w XIX wieku nie było powszechnym zjawiskiem w ich muzułmańskiej społeczności. W świetle najnowszych badań oraz źródeł pośrednich możemy zatem stwierdzić, iż autorami przekładu Koranu na język polski, nazwijmy go *rękopisem z Czombrowa*, są filomaci: ks. Dionizy Chlewiński i Ignacy Domeyko.

Innym zachowanym przekładem Koranu – chronologicznie najbliższym rękopisowi z Czombrowa – są szczotki drukarskie jedenastu pierwszych sur z wydawnictwa Bernarda Potockiego (Poznań) z 1848 roku. Badania językowe Łapicza i Kulwickiej-Kamińskiej zdają się potwierdzać tezę, że jest to drukowana edycja filomackiej części przekładu Koranu⁸.

Starania o wydanie pełnej polskiej wersji językowej przekładu Koranu powiodły się dopiero w roku 1858 w Warszawie, a więc dziesięć lat po edycji poznańskiej. Autorem przekładu, którego podaje wydawca Aleksander Nowolecki na stronie tytułowej, jest Jan Murza Tarak Buczacki – Tatar z Podlasia⁹. Dziś dzięki badaniom prowadzonym przez historyków i językoznawców wiemy, że nie jest to prawda; zainteresowanych losem tego przekładu odsyłamy do szczegółowej literatury przedmiotu¹⁰.

⁷ Cyt. z korespondencji I. Domeyki za: Z. Wójcik, *Filomacki przekład Alkoranu dla Tatarów nowogródzkich*, „Literatura Ludowa” 1995, nr 3, s. 17–18.

⁸ A. Konopacki, J. Kulwicka-Kamińska, C. Łapicz, *Nieznany rękopis...*, op.cit., s. 56, 58.

⁹ *Koran (Al-Koran) z arabskiego przekład polski Jana Murzy Tarak Buczackiego Tatara z Podlasia*, Warszawa 1858.

¹⁰ Por. np. T. Bairašauskaitė, *Pirmasis Korano vertimas Lietuvoje*, „Mūsų Praeitis” 1994, nr 4, s. 5–18; Z. Wójcik, *Filomacki przekład...*, op.cit., s. 15–28; A. Drozd, *W sprawie autorstwa „Koranu Buczackiego”*, [w:] *Z Mekki do Poznania. Materiały 5. Ogólnopolskiej Konferencji Arabistycznej*, red.

Kolejną wersją tłumaczenia Koranu jest rękopis przechowywany w zbiorach Muzeum Religii i Ateizmu w Grodnie¹¹. To jedyny, jak do tej pory ustalono, egzemplarz tefsiru, pochodzący z XIX wieku, który jest zapisany literami arabskimi, ale zaskakuje swoją zawartością. Mamy bowiem do czynienia z tłumaczeniem „Buczackiego” zapisanym alfabetem arabskim. Zabytek liczy sobie 611 stron i jest oprawiony w XX-wieczną oprawę. Najprawdopodobniej właścicielem? ostatnią depozytariuszką księgi? była rodzina? lub sama Zofia Jeliaszewicz. Taki zapis odnajdziemy na wewnętrznej ostatniej stronie okładki. Egzemplarz ten trafił do Muzeum w dość nietypowy sposób. Został on zarekwirowany na przejściu granicznym Bruzgi–Kuźnica Białostocka przy próbie przemytu do Polski. Rękopis wymaga szczegółowych badań językowych.

Dzięki dostępowi, który uzyskaliśmy od Joanny Puchalskiej, do dokumentów sporządzonych własnoręcznie przez ks. Dionizego Chlewińskiego będzie możliwa analiza grafologiczna manuskryptu czombrowskiego. Badania te pozwolą na weryfikację tezy stawianej przez autorów o autentyczności autorskiego przekładu Koranu Chlewińskiego i Domeyki.

Kontekst filologiczny wariantów przekładu

Celem analiz historycznojęzykowych jest ustalenie chronologii i pochodzenia nowo odkrytego zabytku (dalej: KCz) oraz jego

H. Jankowski, Poznań 1997, s. 69–83; C. Łapicz, *Niezwykłe losy pierwszego drukowanego przekładu Koranu na język polski*, „Poznańskie Studia Polonistyczne, Seria Językoznawcza” 2013, t. 20 (40), nr 2, s. 129–143; J. Kulwicka-Kamińska, *Cechy archaiczne i regionalne w odnalezionym fragmencie rękopisu filomackiego przekładu Koranu na język polski*, [w:] *Historia języka w XXI wieku. Stan i perspektywy*, red. M. Pastuch, M. Siuciak, Katowice 2018, s. 368–380 i in.

¹¹ Grodzieńskie Państwowe Muzeum Historii Religii w Grodnie, dawniej: Muzeum Religii i Ateizmu w Grodnie, sygnatura 43 1812.

podstawy dialektalnej (między innymi wskazanie granic terytorialnych, regionalnych, cech idiolektu pisarza, czyli uwzględnienie kontekstu geograficznego). W wyniku szczegółowej analizy języka, grafii i ortografii rękopisu ustalono, że zabytek powstał w pierwszej połowie XIX wieku na obszarze funkcjonowania polszczyzny północnokresowej¹². Wiele stwierdzonych w rękopisie faktów językowych znalazło potwierdzenie również w języku filomatów¹³. Manuskrypt zestawiono z wydanym drukiem w 1858 roku Koranem sygnowanym nazwiskiem Jana Murzy Tarak Buczackiego (KB). Porównano pod względem gramatyki i słownictwa surę 69. Nawiązując do prac Ireny Bajerowej, sklasyfikowano analizowane cechy według następującego podziału: ortografia, fonologia z fonetyką, morfologia, fleksja oraz składnia. Ponadto omówiono zagadnienia związane z przekładem sury 69.

W zakresie ortografii scharakteryzowano 8 cech, w tym: **zapis joty** (KCz – obecny jest tradycyjny, zgodny z gramatyką Onufrego Kopczyńskiego, zapis joty, tzn. w nagłosie sylaby przez *i*, a w wygłosie przez *y*, w KB zaś zapis zgodny ze współczesną pisownią), **wahania w operowaniu znakami diakrytycznymi** (KCz – występuje w tym zakresie zarówno problem wielofunkcyjności niektórych liter, jak też nieprecyzyjnego użycia diakrytów, KB – zapis diakrytów zgodny ze współcze-

¹² W celu identyfikacji językowych cech północnokresowych posłużono się pracami Z. Kurzowej *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Warszawa–Kraków 1993; oraz I. Bajerowej, na przykład: *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*, t. 1: *Ortografia, fonologia z fonetyką, morfonologia*, Katowice 1986; *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*, t. 2: *Fleksja*, Katowice 1992; *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*, t. 3: *Składnia. Synteza*, Katowice 2002; *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*, „Prace Językoznawcze”, t. XXXVIII, Wrocław–Warszawa–Kraków 2011.

¹³ Por. prace historycznojęzykowe, między innymi Z. Kurzowa, *Język filomatów i filaretów. Słowotwórstwo i słownictwo*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963; eadem, *Studia nad językiem filomatów i filaretów. (Fonetyka, fleksja, składnia)*, Kraków 1972.

sną pisownią), **pisownię bezokoliczników przez -dz i -dź** (w rękopisie i w druku z 1858 roku jest obecna forma *strzedz*, która na skutek przepisów ortograficznych wycofuje się z pisowni od drugiej połowy XIX wieku), **pisownię s długiego** (KCz – rękopis zawiera wyrazy z *f* i bez *f*, w KB – brak *s* długiego), **pisownię upodobnień i uproszczeń** (obydwa zabytki zawierają przykład z *pomiędzy*). Jego obecność w obu tekstach potwierdza, iż występowały wahania w pisowni nieupodobnionego *z* w różnych sytuacjach fonetycznych i morfologicznych, w tym w przedrostkach. Taki stan utrzymywał się jeszcze na początku drugiej połowy XIX wieku), **pisownię łączną i rozłączną** (w zakresie *nie* z czasownikami: KCz – przeważa pisownia łączna *nie* z czasownikiem, co potwierdza brak jej stabilizacji w pierwszym ćwierćwieczu XIX wieku, KB – *nie* z czasownikami jest konsekwentnie pisane rozłącznie, z jednym wyjątkiem *niewidzicie*, co potwierdza, że już od drugiego ćwierćwiecza XIX wieku prawie połowa tekstów odznacza się ustabilizowaną ortografią w postaci rozłącznej¹⁴, a w drugiej połowie XIX stulecia taki zapis stanowi już normę; w zakresie pisowni wyrażen przyimkowych: KCz – obecne są znaczne wahania w pisowni wyrażen przyimkowych, KB – wyrażenia przyimkowe są konsekwentnie pisane rozdzielnie), **wahania w pisowni *x* oraz *ks*** (KCz – połączenie *ks* jest realizowane przez *x*, np. konsekwentnie w wyrazie *Xięga*, ale też *czarnoxiężnik*. Taka pisownia stanowi potwierdzenie, że na początku XIX wieku *x* było powszechnie stosowane, zarówno w wyrazach rodzimych, jak i zapożyczonych. Zmiany w pisowni rozpoczynają się od 1830 roku. W drugiej połowie XIX wieku *x* się wycofuje, a *ks* opanowuje także wyrazy rodzime¹⁵, KB – przykłady typu *księga* czy *czarnoksiężnik* są zapisywane kon-

¹⁴ I. Bajerowa, *Opis ortografii polskiej XIX wieku*, [w:] eadem, *Polski język ogólny...*, op.cit., t. 1, s. 44.

¹⁵ Ibidem, s. 40.

sekwentnie przez *ks*), **frekwencję stosowania wielkich liter** (KCz – wielką literą są pisane nazwy własne i niektóre wyrazy pospolite, KB – poza nazwami własnymi wielką literą są zapisywane tylko niektóre *nomina propria*: *Pan, Arka, Aniołowie* – tzw. tronowi – *Tron Przedwiecznego, Prorok, Najwyższy*. Frekwencja tego typu form jest niższa niż w KCz. Jednak w obydwu tekstach zapis wielką literą wyraża stosunek emocjonalny tłumacza do przekazywanych treści oraz potwierdza brak wyraźnego rozgraniczenia między *nomina propria* i *nomina appellativa* w XIX wieku. Zakres pojęcia *nomen proprium* ustalał się w XIX stuleciu między innymi dzięki gramatyce Józefa Mrozińskiego, który powoływał się na ortografię francuską¹⁶).

W obrębie fonologii i morfonologii wzięto pod uwagę 6 cech, w tym: **realizację samogłosek nosowych** (KCz i KB – w obydwu tekstach jest obecna forma *Imie*, która potwierdza, że na kresach, w określonych pozycjach, następuje odnosowanie samogłosek nosowych w śródgłosie lub w wygłosie. W rękopisie z Czombrowa można ponadto odnotować wtórną nosowość w formie *Jęgo*. Jest to cecha, która w języku ogólnym cofa się przy końcu XVIII wieku), **zapis samogłosek pochyłonych** (KCz – obecna jest forma *jakże*, w której oznaczono ściśnienie kreską. Na kresach w XIX wieku w zakresie pisowni panowała dwojaka możliwość: oddawanie dawnej samogłoski pochyłonej *e* przez *i*, *y* lub przez *é*. Przykładem występowania na miejscu *e* pochyłonego *i* lub *y* bądź redukcji *e* do *i*, *y* w pozycji przedakcentowej w partykule przeczącej *nie* jest forma *ni* z rękopisu czombrowskiego; ponadto notuje się liczne przykłady występowania *o* zamiast *ó* w rękopisie z Czombrowa. Wahanie w zakresie *o–ó* to także zjawisko z zakresu samogłosek pochyłonych. Występowało w języku ogólnopolskim w XVIII wieku, a w XIX doszło do ustabilizowania większości form

¹⁶ Ibidem, s. 45–47.

bądź z ó, bądź z o. Ilościowo i jakościowo zjawisko to miało o wiele większą skalę w dialekcie północnokresowym bez tendencji do stabilizacji i o zupełnie innych zakresach o i ó niż cała reszta Polski. Ó zamiast o występowało natomiast w rdzeniu -wrot-, na przykład w KCz są to *przewrótni*, czy w wyrazach obcego pochodzenia, na przykład *Kóran*. Z analizowanego tekstu wynotowano również przykłady oddania przez u samogłoski ó, na przykład *obrucą się, obrucił*. Zofia Kurzowa zalicza je do znikomej liczby egzemplifikacji, najczęściej nieuwarunkowanych fonetycznie. W zabytku obecna jest również forma *dla czegoż*, w której uwarunkowaniem morfologicznym sprzyjającym występowaniu ó jest pozycja przed końcowym – ż. W KB – pochylenie jest zaznaczone w formach zaimkowych, na przykład *jój, téj* oraz w D. lp. r.ż. przymiotników, na przykład *prawdziwój*, forma *ni* zaś w wyrażeniach o znaczeniu ani..., ani, ale nie pochodzących z sury 69, na przykład *nie są ni skąpi ni rozrzutni* – s. 25, w. 67, natomiast o zamiast ó jest obecne w wyrażeniach *dla czegoż, do czegoż*), **podwyższenie artykulacji samogłosek e > y, i + N** (KCz – jest ono widoczne w wyrazach *osim, siedym, siedymdziesiąt*, obecnych w rękopisie z Czombrowa. Tendencja przechodzenia e > y, i + N nasila się na Kresach w XVIII wieku. W polszczyźnie zjawisko oddziaływania spółgłosek sonornych na poprzedzające samogłoski wycofuje się zaś w drugiej połowie XVIII stulecia. W zabytku występuje również liczebnik *osim*. Forma ta może być podwójnie motywowana – 1. przez zmianę barwy samogłoski przed spółgłoską sonorną i 2. przez lokalną tendencję do podwyższania samogłosek w sylabach nieakcentowanych i związaną z tym możliwość form hiperpoprawnych. KB – forma *siedym* jest zastąpiona przez *siedm*, a *siedymdziesiąt* przez *siedmdziesiąt*, co tłumaczy się występującą w środku wyrazu obocznością e : o), **oboczność e : o w środku wyrazu** (KCz – przykładem tej oboczności jest forma *ośm*. W XIX wieku

są w użyciu formy typu *ośm* i pokrewne, ale od XVIII, w tym w źródłach z pierwszej połowy XIX stulecia, zauważa się obecność form z *-e*, albowiem *ø* zaczyna ustępować przed nowym *e*¹⁷, ale w KB są – poza *ośm*, *ośmdziesiąt*, notowanych w innych surach, obecne formy *siedm* i *siedmdziesiąt*), **wahania spółgłosek miękkich i twardych** (KCz – liczne przykłady wahań typu *ś, ź : s, z, c : ć, n : ŋ*, KB – brak form, które potwierdzają wahania spółgłosek miękkich i twardych w odnotowanych z rękopisu przykładach), **wahania w użyciu j** (KCz – brak *j* w prefiksalnych formach czasownika *iść*, na przykład w *niścia*, KB – obecna jest forma z *j*: *wniścía*).

W zakresie fleksji wyszczególniono 6 cech, na przykład **rywalizację końcówek *-e* i *-ę* w mianowniku** (= B. i W.) lp. r.n. (jako przykład można w obydwu tekstach podać wyrażenie *w Imie*), **przewagę w bierniku lm. rzeczowników męskich starej końcówki *-y* (*-i*)** (KCz i KB – są obecne formy z *-y*, chociaż dotyczy to tematów miękkich – por. *zawiera 52 wierszy*). Cecha ta wskazuje na pewną archaiczność dialektu północnokresowego, bo takie przykłady sięgają aż po trzecią ćwierć XVIII wieku. Jest to na kresach zjawisko systemowe, bardziej konserwatywne niż w języku ogólnym), **zmiany zakresu użycia przypadków** (KCz – użycie narzędnika zamiast biernika – por. *kary za ich nieposłuszeństwem*. W KB odnotowano postać biernikową – por. *kary nastąpiły za ich nieposłuszeństwo*; KCz – końcówka *-e* w M. lm. rzeczowników męskoosobowych miękkotematowych, na przykład *mieszkańce*. Norma z *-i* (*-y*) ukształtowała się ostatecznie około połowy XIX wieku. W źródłach z drugiej połowy XIX stulecia nie występują już przykłady z końcówką *-e*, natomiast formy typu *mieszkańce*, *rodoznawce*, *starce* pochodzą ze źródeł

¹⁷ I. Bajerowa, *Różne morfonologiczne oboczności samogłoskowe*, [w:] eadem, *Polski język ogólny...*, op.cit., t. 1, s. 106.

z lat 1801–1840, KB – obecna jest nowsza forma *mieszkańcy*), **dłuższe formy zaimków osobowych** (KCz – por. zwrot *posłużyły mnie*. Na kresach w końcu XVI wieku w celowniku 1. i 2. osoby lp. w pozycji bezakcentowej i po czasownikach zaczynają pojawiać się formy dłuższe zaimka zamiast enklitycznych *mi*, *ci*. Formy te panowały w polszczyźnie północnokresowej do końca XVIII wieku. Już wówczas jednak był to stan archaiczny wobec tendencji obowiązujących w języku literackim. Archaizm ten przetrwał do połowy XIX stulecia, także u filomatów, jednak i w późniejszym okresie można było odnotować używanie na kresach form dłuższych. Ogólnopolska zasada, że form dłuższych używa się pod akcentem i po przyimkach, a krótszych tylko po czasownikach, nie obowiązywała zatem w polszczyźnie kresowej jeszcze w pierwszej połowie XIX wieku, ale stopniowo zaczęła wchodzić w życie, KB – obecna jest krótsza forma zaimka – por. *posłużyły mi*), **zaimek on(y)** (jest obecny w obydwu zabytkach, choć w KB z niższą frekwencją, a w surze 69 został zastąpiony przez zaimek wskazujący *ten*, co poświadcza, że na kresach już w XIX w. był to archaizm), **biernik lp. r.ż. zakończony na -a** (KCz – w zabytku obecna jest forma *tą* – por. *wezście tą Xieęgę* obocznie do *tę* – por. *wierzy w tę prawdę*. W KB w surze 69 zapisano tylko formę *tę*, natomiast postać *tą* w bierniku lp. r.ż. odnotowano w KB tylko raz).

W składni są to 4 cechy: **reakcja kazualna czasownika** (KCz – użycie formy B. lp. r.ż. zamiast D. lp. r.ż. w konstrukcji *strzegą pamiątkę jej*. To zjawisko występuje między innymi u filomatów. Jest obecne również w języku polskim XIX wieku. WKB obecna jest konstrukcja *strzegą jéj pamiątki*), **podmiot grupowy ilościowy** (KCz – w rękopisie występują konstrukcje *niewielu maią utworzone oczy; wielu [...] posądzają go o fałszywość*. Przykłady potwierdzające zgodę realnoznaczeniową, a nie formalną

są bardzo rzadkie i pochodzą głównie ze źródeł pierwszej połowy XIX wieku. W KB jest już zatem obecna fraza *nie wielu ma otwarte oczy!*, choć zdarza się też występowanie podmiotu grupowego ilościowego – por. *Wielu z nich mówić ci będą*, s. 9, w. 49), **orzecznik przymiotny w narzędniku** (KCz – jest to konstrukcja, która w języku literackim wycofuje się od trzeciego ćwierćwiecza XIX stulecia. Była używana z wysoką frekwencją na przełomie XVIII i XIX wieku. Jest obecna w rękopisie czombrowskim – por. *Żyła serca iego została by natychmiast przeciętą* i w KB), **regionalne konstrukcje z przyimkiem dla + dopełniacz** (KCz – konstrukcje z przyimkiem *dla* występowały w XVIII-wiecznej polszczyźnie, a na Kresach od początku XIX wieku i w pierwszej połowie można było zaobserwować ich gwałtowny rozwój. W analizowanym zabytku jest obecna fraza *Niech ta będzie pomnikiem dla Ziemi*. W KB odpowiada jej konstrukcja *Niech ona będzie pomnikiem na ziemi*).

Obydwa zabytki różnią się zatem pod względem cech ortograficznych, takich jak: realizacja joty, zapis diakrytów, *s* długiego, zapis wyrażenia *w Mecce/w Mekce*, pisownia przeczenia *nie* z czasownikami i pisownia wyrażen przyimkowych, wahanie w pisowni *x* oraz *ks* oraz frekwencja stosowania wielkich liter; pod względem cech fonologicznych i morfologicznych: wtórna nosowość w formie *Jęgo*, realizacja samogłosek pochylonych, podwyższenie artykulacji samogłosek *e > y*, *i + N*, wahania spółgłosek miękkich i twardych, wahania w użyciu *j*; w zakresie cech na poziomie fleksji: zmiany w użyciu przypadków, dłuższe formy zaimków osobowych, biernik lp. r.ż. zakończony na *-ą*; w składni zaś: rekcja kazualna czasownika, regionalne konstrukcje z przyimkiem *dla* + dopełniacz. W warstwie zapisu oraz cech gramatycznych w KB dokonano zatem korekty, obejmującej te właściwości ortografii, fonetyki, morfologii, fleksji i składni, które wyszły z użycia do połowy XIX wieku.

Do kresowych form leksykalnych (notowanych przez *Słownik wileński* w określonych znaczeniach) można zaliczyć na przykład: *odmalować*, *nicestwo* i tak dalej.

Rękopis czombrowski i edycja warszawska różnią się od siebie w zakresie ekwiwalencji przekładowej. Na 52 wersety różnice występują w 21 z nich¹⁸.

Ponadto można zwrócić uwagę na osobliwości przekładu filomatów przejawiające się w ich interpretacji Koranu, na przykład:

1. KCz

Tytuł sury: *Dzień nieomylny* i w. 1 *Dzień nieomylny!*

KB

Tytuł sury: *Dzień nieuchronny* i w. 1 *Dzień nieuchronny!*

Podstawą translacji jest ar. ḥāqqā[t] ‘to, co się na pewno zdarzy’ (por. ar. ḥāqq 1. ‘być prawdziwym, stwierdzonym, potwierdzonym’; 2. ‘być poprawnym, prawidłowym, zgadza się’; 3. t.biern. ‘obowiązywać, być obowiązującym; być koniecznym, obowiązkowym’; 4. ‘odpowiadać, pasować, nadać się’)¹⁹. W obydwu kontekstach zastosowano amplifikacje. Translat *nieomylny*, obecny w KCz jest starszy niż odpowiednik *nieuchronny* – por. SPolXVI– XVII, s. 448–449: *nieomylny* 1. ‘pewny, nieodwoławny, nieuchronny’ a. ‘który na pewno nastąpi’ – m.in. o wydarzeniach zapowiedzianych przez Boga; b. ‘który na pewno się spełni, musi zostać wypełniony (o obietnicach i rozkazach boskich oraz sądach na nich opartych)’. Wyraz ten w analogicznym znaczeniu notuje po raz pierwszy już *Słownik staropolski*.

2. KCz

Basmala: *w Imie łaskawego i miłosiernego Boga*

¹⁸ Ze względu na ograniczoną objętość tekstu podajemy tylko kilka przykładowych wersetów.

¹⁹ J. Danecki, J. Kozłowska, *Słownik arabsko-polski*, Warszawa 1996, s. 296.

KB

Basmala: *w imie Boga litościwego i miłosiernego*

W Koranie jest obecna inwokacja: bi-ismi Allāhi ar-rahmāni ar-rahīm ‘w imię Boga (Allaha) Miłosiernego, Litościwego’. Manuskrypt filomatów w tym względzie okazuje się bardziej zbliżony do tatarskiego tefsiru natomiast KB do oryginalnego Koranu, z tym że w KB zastosowano szyk przestawny.

3. KCz

w. 4 *Temud i Ad uważali go za przywidzenie.*

KB

w. 4 *Temud i Ad, uważali za przywidzenie dzień wyroku.*

KB jako *dzień wyroku* oddaje obecny w oryginale rzeczownik ar. qāri‘a[t] ‘bieda, nieszczęście, niepowodzenie, katastrofa’²⁰, natomiast w KCz posłużono się jako ekwiwalentem zaimkiem osobowym *on*. Z kolei ar. czasownik kaḏāba 1. ‘nazywać kłamcą, oskarżać o kłamstwo’; 2. ‘nie wierzyć, nie dawać wiary’; 3. ‘przeczyć, zaprzeczać, odrzucać’²¹ w obydwu tekstach wyraża metaforyczny zwrot *uważać za przywidzenie*.

4. KCz

w. 9 *Faraon ludy starożytne i mieszkańce siedmiu miast zostali zniszczeni.*

KB

w. 9 *Faraon, ludy starożytne i mieszkańcy obalonych miast zostali zniszczeni.*

W KB wyrażenie *siedem miast* zmieniono na *obalone miasta* i dodano komentarz, o które miasta chodzi. Jest to przekład bliższy oryginałowi – por. ar. imiesłów mu’tafikāt ‘zburzone’ – o miastach Sodoma i Gomora (tafakkaka 1. ‘być zdemontowanym’; 2. ‘być zdeintegrowanym’; 3. ‘być we fragmentach’)²².

²⁰ Ibidem, s. 584.

²¹ Ibidem, s. 620.

²² Ibidem, s. 205.

Ponadto w obydwu wersjach przekładu koraniczne wyrażenie ‘ci, którzy byli przed nim’ ukonkretniono za pomocą zestawienia *ludy starożytne*.

5. KCz i KB

w. 11 ts.

Poza formą czasownika dokonaną *wzniosły się* (KCz) i niedokonaną *wznosiły się* (KB) w wersecie tym nie odnotowano różnic. Natomiast w obydwu tekstach warto zwrócić uwagę na ukonkretnienie ar. źródłosłowów i oddanie ar. mā’ ‘woda’²³ jako *wody potopu*, a ġāriya[t] ‘płynąca’²⁴ jako *Arka pływająca*.

6. KCz

w. 12 *Niech ta będzie pomnikiem dla Ziemi; niech ferca wasze strzegą pamiętkę iey.*

KB

w. 12 *Niech ona będzie pomnikiem na ziemi, niech serca wasze strzegą jój pamiętki.*

Między powyższymi wersetami nie ma różnic semantycznych, jednakże są różnice wobec oryginału. Charakter rozkazu, a ściśle trybu życzącego nadaje wypowiedzeniu użyta dwukrotnie partykuła *niech*. Ponadto ar. źródłosłów tađkira[t] – między innymi ‘nota, przypomnienie, memento’; ‘zawiadomienie, komunikat’²⁵ – oddano jako *pomnik dla ziemi* (KCz), *pomnik na ziemi* (KB). Natomiast wyrażenie pleonastyczne ‘aby zachowało je ucho zachowujące’ (za Koranem Bielawskiego) przetłumaczono za pomocą frazy *niech serca wasze strzegą jój pamiętki* (KB).

7. KCz

w. 21 *On będzie używać szczęśliwości.*

²³ Ibidem, s. 648.

²⁴ Ibidem, s. 241.

²⁵ Ibidem, s. 177.

KB

w. 21 *Ten człowiek użyje życia szczęśliwego.*

W KB ukonkretniono podmiot koraniczny wyrażony zamianką osobowym *on*. W KCz wobec oryginalnego wyrażenia ‘īṣātin rāḍiyātin (ar. ‘iśā ‘życie, sposób życia’²⁶ + ar. rāḍiya 1. ‘być zadowolonym’; ‘cieszyć się’)²⁷ posłużono się symplifikacją i użyto abstraktu *szczęśliwość*.

8. KCz

w. 22 *Mieszkaniec ogrodu wzniesionego.*

KB

w. 22 *Mieszkaniec rozkosznego ogrodu.*

W obydwu wersjach ukonkretniono podmiot – por. *mieszkaniec*. Szyk i znaczenie bardziej zbliżone do oryginału są w manuskrypcie filomatów – por. ar. ġanna 1. ‘sad’; 2. ‘raj’²⁸ + ar. ‘alā 1. ‘być wysokim, wyniosłym’²⁹.

9. KCz

w. 41 *Niejest to mowa wierszopisa – Jakże niewielu wierzy w tę prawdę!*

KB

w. 41 *Nie jest to wcale mowa wierszopisa. Ah! Jak nie wielu wierzy tej prawdzie!*

W pierwszym członie zdania w KB dodano przysłówkę *wcale*. W obydwu wersjach ar. šā‘ir ‘świadomy czegoś’; ‘poeta’³⁰ przetłumaczono oryginalnie jako *wierszopis*, a ar. qawl 1. ‘mowa, mówienie’; 2. ‘słowa’³¹ jako *mowa*. W KCz dodano wykładnik wykrzyknienia – *jakże*, natomiast w KB *ah!* Ponadto ar. qalilan mā tu‘minūna ‘mało temu/co wierzyć’ oddano jako

²⁶ Ibidem, s. 548.

²⁷ Ibidem, s. 378.

²⁸ Ibidem, s. 264.

²⁹ Ibidem, s. 540.

³⁰ Ibidem, s. 438.

³¹ Ibidem, s. 612.

zwrot *wierzyć w tę prawdę* (KCz) i *wierzyć tej prawdzie* (KB), czyli posłużono się amplifikacją.

10. KCz

w. 42 *To nieieſt dzieło czarnoxięźnika – Jakże niewielu maiaſ otworzone oczy!*

KB

w. 42 *Nie jest to wcale dzieło żadnego czarnoksiężnika. Ah jakże nie wielu ma otwarte oczy!*

W KB dodano przysłówek *wcale* i kwantyfikator *żaden*. Ponadto przekład uzupełniono o wykładniki wykrzyknienia – *jakże* w KCz i *ah* w KB. Natomiast ar. czasownik *ḍakkara* 1. ‘wspominać, przypominać sobie’; 2. ‘przypominać, zwracać uwagę, wskazywać’³² w KCz przetłumaczono za pomocą frazy nawiązującej do tekstu biblijnego *niewielu maiaſ otworzone oczy*, którą w KB zmodyfikowano: *nie wielu ma otwarte oczy!*

11. KCz i KB

w. 44 ts.

W stosunku do oryginału ukonkretniono podmiot zdania i wprowadzono nominację *Mahomet* zamiast ar. *huwa* ‘on’. Ponadto ar. czasownik *qawwala* ‘fałszować’ oddano przez zwrot *uczynić najmniejszą odmianę*, zaś ar. *qawl* przetłumaczono jako *nauka*.

12. KCz i KB

w. 45 ts.

W obydwu wersjach zastosowano symplifikację, gdyż ar. zdanie *la-aḥadnā min-hu bil-yamīni* ‘(oczywiście) schwycilibyśmy go za prawą rękę’ wyrażono jako *Natychmiast zostałby pochwycony*, co spłyca sens koranicznego wersetu.

13. KCz

w. 48 *Kóran uczy tych którzy mają bojaźń Pana.*

³² Ibidem, s. 352.

KB

w. 48 *Koran uczy tych, którzy mają bojaźń Pańską.*

Ukonkretniono podmiot – ar. huwa ‘on’ oddano jako Koran. W oryginale mamy zdanie nominalne – por. ar. wa-innahu la-taḍkiratun lilmuttaqīna ‘i zaprawdę on (jest) przypomnieniem dla bogobojnych’ (ar. wa ‘i’ + ar. inna ‘zaprawdę’ + ar. lām [prefiks emfaticzny] + ar. taḍkira[t] + li ‘dla’ + imiesłów od ar. taqī ‘pobożny, religijny, bogobojny’³³) przetłumaczone jako zdanie podmiotowe, przy czym nominacji Koranu *przypomnienie dla bogobojnych* odpowiada fraza o chrześcijańskiej proveniencji *ci, którzy mają bojaźń Pana/Pańską.*

W języku fragmentu z Czombrowa występuje wiele takich kresowizmów, które są nieobecne w edycji warszawskiej z 1858 roku.

Co do warstwy przekładowej stwierdzono, że obydwie wersje tłumaczenia różnią się translatami. Wiadomo, że filomaci opierali się na przekładzie Claude’a Savary’ego. Bardziej zbliżona do ar. oryginału wydaje się jednak edycja z 1858 roku. Prawdopodobnie była ona korygowana w odniesieniu do arabskiego Koranu lub, jak twierdzą badacze, porównywana do przekładu Alberta B. Kazimirskiego.

Kontekst kitabistyczny wariantów przekładu

Cechą szczególną oryginalnego piśmiennictwa muzułmanów WKL było to, iż języki słowiańskie – polski i białoruski – zostały zapisane alfabetem arabskim, odpowiednio przystosowanym do fonetyki słowiańskiej. Dlaczego arabskim? Dlatego, że był to alfabet, który – jak to ujął białoruski pisarz Sokrat Janowicz – został *wszczepiony im* [czyli Tatarom WKL – C.Ł.] *przez religię*³⁴.

³³ Ibidem, s. 210.

³⁴ S. Janowicz, *Białoruś, Białoruś...*, Warszawa 1987, s. 43.

Do zapisu tekstów polskich i białoruskich alfabetem arabskim ich autorzy dostosowali alfabet arabski tak, aby mógł on oddawać językowe cechy słowiańskie, co niemożliwe było przy zastosowaniu standardowego spółgłoskowego alfabetu arabskiego. Wiemy więc, jak zapisywano tym alfabetem tworzone oryginalne teksty słowiańskie lub tłumaczenia z języków świata islamu: arabskiego, tureckiego, perskiego na język polski i/lub białoruski. Kryterium stosowania alfabetu arabskiego była właściwie fonetyka, dlatego praktycznie wszystkie te teksty odzwierciedlają polszczyznę północnokresową, niekoniecznie respektując reguły ortograficzne właściwe polskim literackim tekstom drukowanym. Dzisiaj badanie tekstów kitabistycznych, tefsirowych i podobnych wymaga uprzedniej ich transliteracji i/lub transkrypcji z alfabetu arabskiego na alfabet łaciński (lub na cyrylicę).

Jednak w szatę koranicznego alfabetu arabskiego ubierano także teksty wcześniej drukowane łacinką (i cyrylicą), zarówno religijne, jak i świeckie, włączając je do kitabów i chamaifów mużułmańskich, na przykład Biblię (zwłaszcza ariański przekład Szymona Budnego), przekłady Psalmów (choćby autorstwa Jana Kochanowskiego, a nawet katolickiego biskupa Ignacego Krasickiego), staropolskie mowy weselne i tak dalej. Powstaje więc pytanie, jak sobie radzili tatarscy pisarze przy konwersji literackich, a więc nie dialektalnych, tekstów polskich wcześniej drukowanych w alfabecie łacińskim na wtórny ręczny zapis alfabetem arabskim. Zwłaszcza że wątki i treści chrześcijańskie były odpowiednio adaptowane, orientalizowane przez zamianę form imion i innych nazw własnych oraz przez przydanie im mużułmańskich atrybutów.

Ten ścisły związek alfabetu arabskiego z rękopisami mużułmanów WKL przejawiał się na przykład w tym, że pierwszy wydany drukiem w alfabecie łacińskim w 1858 roku w Warszawie polski przekład Koranu, sygnowany przez Jana Murzę Tarak

Buczackiego (faktycznie będący dziełem wileńskich filomatów, ks. Dionizego Chlewińskiego oraz Ignacego Domeyki), został nie tylko wtórnie przetransliterowany na alfabet arabski, ale ponadto umieszczono go w zapisie ukośnym między dodanym w wersach poziomych arabskim oryginałem, w pełni zsynchronizowanym z interlinearnym przekładem polskim, co świadczy o wysokich kompetencjach arabistycznych jego twórcy. W ten sposób pierwszy polski drukowany przekład Koranu został wtórnie przekształcony formalnie w tradycyjny rękopiśmienny mużulmański tefsir. Porównując tekst ręcznie zapisany alfabetem arabskim z graficzną drukowaną wersją przekładu sygnowanego przez Jana Murzę Tarak Buczackiego, trzeba zauważyć, iż anonimowy autor konwersji alfabetycznej usiłował zachować wierność tekstową przekładu Buczackiego, natomiast nie do końca mógł i umiał oddać jego warstwę fonetyczno-graficzną. Częściowo wynikało to z tego, że w zestawie grafemów arabskich opracowanym już w XVI wieku i służącym do zapisywania języków słowiańskich (polskiego i białoruskiego, czyli języków Wielkiego Księstwa Litewskiego, gdzie powstało piśmiennictwo Tatarów) nie było możliwości oddania miękkości (lub półmiękkości) większości polskich i/lub białoruskich spółgłosek, dlatego są tu zapisy alfabetem arabskim w rodzaju: *ime* 'imię', *nex* 'niech', *dna* 'dnia', *gnew* 'gniew', *cebe* 'ciebie'. Wyjątki stanowiło kilka arabskich grafemów, którymi oznaczano miękkie lub zmiękczone ś / s' (np. *śwjatuw*), ź / z' oraz t'. Autor transliteracji rozmaicie zapisywał również samogłoski nosowe, które w polszczyźnie północnokresowej były wymawiane odmiennie niż w polskim języku literackim: nosówkę tylną (czyli o nosowe, w ortografii *ą*) zapisywał z asynchronią nosowości (jako *on*, *om*) bez względu na jej pozycję w wyrazie – *blond* 'bład' – w dawnym, staropolskim znaczeniu 'grzech', *drogon* 'drogą', *derogom* 'drogą' (tu zapis skażony, zam. *drogom*). Samogłoska nosowa przednia w zapisie arabskim ulegała bądź

rozszczerpieniu na *en* – *benze* ‘będzie’, bądź denazalizacji – *ime* ‘imię’. Kłopoty sprawiało kopiście odróżnienie i zapis samogłoski oddawanej w polskiej ortografii jako *ó* (czyli etymologiczne *u* < **ō*); autor tefsiru grodzieńskiego oddawał ją bądź przez /*u*/ (czyli arabskim grafemem damma /’/ lub wawem z dammą /*ʔ*/), czyli tak jak *u* etymologiczne: na przykład *śwjatuw*, *ktūži*, *twuj*, *krulem*, ale także przez *o*, czyli arabskim znakiem wokalizacyjnym fatha /’ /, na przykład *ktorix*, *krol*. Autor rękopisu rozróżniał i właściwie oddawał fonetykę grafemów *r* (arabski grafem *ر*) oraz *rz* i *ż* (arabski grafem *ڙ*) – *ktorix*, ale: *ktūži*, *zaslūžili*. Konstatacja ta jest o tyle istotna, że w tatarskich rękopisach mniej więcej do połowy XVIII wieku nie rozróżniano graficznie głosek *r*’ oraz *ż* – dzisiaj zapisywanych w polskiej ortografii przez *rz* (< **r*’); oba te dźwięki oddawano tym samym grafemem arabskim mającym wartość *r* *ر*. W tym wypadku autor dokonał więc transkrypcji fonetycznej, zastępując jedną literą arabską *ڙ* (czyli *ż*) zarówno polski dwuznak *rz*, jak i polski grafem *ż*, wprawdzie niezgodnie z etymologią, ale zgodnie z ich identyczną wymową, czyli fonetyką; dla dwuliterowego oznaczenia głóski *ż* (= *rz*) nie wprowadził więc połączeń arabskich liter *ر* + *ض* lub *ر* + *ظ* na wzór polskiego dwuznaku *r* + *z*.

Tefsir grodzieński, przywracający arabski ręczny zapis polskiemu drukowanemu przekładowi Koranu, jest czwartym wariantem tego samego przekładu dokonanego w latach dwudziestych XIX wieku przez dwóch filomatów wileńskich, studentów i absolwentów Uniwersytetu Wileńskiego, przyjaciół Adama Mickiewicza, ks. Dionizego Chlewińskiego oraz Ignacego Domeykę. Pierwszym jest fragment rękopiśmiennego oryginału przekładu odkryty zaledwie kilka lat temu, liczący 27 sur, którego autorami byli bądź sami tłumacze, bądź był nim ktoś z kręgu wileńskich filomatów, czyli kolegów i przyjaciół Chlewińskiego oraz Domeyki. Drugim – zachowany fragment edycji filomackiego przekładu z Drukarni B. Potockiego w Po-

znaniu. Trzecim – warszawska edycja przekładu niezgodnie z prawdą sygnowana przez Jana Murzę Tarak Buczackiego, wreszcie czwartym – tefsir grodzieński wykonany u schyłku XIX wieku przez anonimowego twórcę.

Warto przy tym podkreślić, że Dionizy Chlewiński był katolickim księdzem i jedynym duchownym w Towarzystwie Filomatów, natomiast Ignacemu Domeyce przysługuje obecnie tytuł *Shugi Bożego*, co znaczy, że toczy się jego proces beatyfikacyjny. To właśnie ci „żarliwi katolicy” wykonali przekład Koranu na język polski dla Tatarów z intencją, „że sami siebie rozumieć będą”³⁵. Dodajmy, że fragmenty Koranu tłumaczył na język polski także katolicki biskup, obecnie święty kościoła katolickiego, Józef Pelczar³⁶.

Trzeba więc przyznać, iż losy filomackiego przekładu Koranu wykonanego w Wilnie dla Tatarów WKL były bardzo złożone i wciąż nie zostały do końca wyjaśnione.

W formie syntetycznego podsumowania naszych rozważań o losach filomackiego przekładu Koranu na język polski z lat dwudziestych XIX wieku i jego czterech wariantów przypominamy wcześniej publikowany³⁷ schemat, który dobrze ilustruje chronologię powstawania oraz wzajemne ich zależności (faktyczne i hipotetyczne):

³⁵ Zdanie z korespondencji I. Domeyki, cyt. za: Z. Wójcik, *Filomacki przekład...*, op.cit., s. 17–18.

³⁶ Ks. J. Pelczar, *Ziemia święta i islam czyli szkice z pielgrzymki do Ziemi Świętej*, cz. II: *Islam*, Lwów 1875, s. 156–157.

³⁷ A. Konopacki, J. Kulwicka-Kamińska, C. Łapicz, *Nieznany rękopis...*, op.cit., s. 49–67.

Polski przekład Koranu

autorstwa **ks. Dionizego Chlewińskiego oraz Ignacego Domeyki**
(przekład został ukończony ok. 1828 roku, jednak rękopis
oryginału przekładu nie jest znany)



1. fragment **rękopisu z Czombrowa**

(tożsamy lub zbliżony do protografu, czyli do oryginału przekładu filomackiego; odnaleziono 27 sur końcowych, łącznie 351 ajatów) →

2. fragment **edycji poznańskiej** (1848?, zachowanych 11 pierwszych sur, łącznie 1558 ajatów, w formie szrotki drukarskiej)

3. **edycja warszawska**

(sygnowana nazwiskiem Jana Murzy Tarak Buczackiego, 1858) ↓

4. **tefsir z Grodna** (Koran edycji warszawskiej przetransliterowany u schyłku XIX wieku na alfabet arabski i umieszczony międzywierszowo w arabskim oryginale Księgi, czyli formalnie przekształcony w tefsir).

Bibliografia

Źródła

Koran (Al-Koran) z arabskiego przekład polski Jana Murzy Tarak Buczackiego Tatara z Podlasia, Warszawa 1858.

Koran (fragment), druk w Oficynie Wydawniczej B. Paprockiego, Poznań 1848.

Pelczar J. ks., *Ziemia święta i islam czyli szkice z pielgrzymki do Ziemi Świętej*, cz. II: *Islam*, Lwów 1875.

Rękopis Koranu (fragmenty) z Czombrowa.

Sobolewski J., *Wykład wiary machometańskiej czyli islamskiej. Wyjęty z części Kóranu i przykazań Proroka chadisiem zwa-*

nych, i ułożony przez machometanina Jozefa z Konkirantow Sobolewskiego, Wilno 1830.

Tefsir, Grodzieńskie Państwowe Muzeum Historii Religii w Grodnie, dawniej: Muzeum Religii i Ateizmu w Grodnie, sygnatura Ч3 1812.

Opracowania

Arafe M., *Świat arabski w piśmiennictwie polskim XIX wieku*, Lublin 1994.

Bairašauskaitė T., *Pirmasis Korano vertimas Lietuvoje*, „Mūsų Praeitis” 1994, nr 4.

Bajerowa I., *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*, t. 1: *Ortografia, fonologia z fonetyką, morfonologia*, Katowice 1986.

Bajerowa I., *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*, t. 2: *Fleksja*, Katowice 1992.

Bajerowa I., *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*, t. 3: *Składnia. Synteza*, Katowice 2002.

Bajerowa I., *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*, „Prace Językoznawcze”, t. XXXVIII, Wrocław–Warszawa–Kraków 2011.

Danecki J., Kozłowska J., *Słownik arabsko-polski*, Warszawa 1996.

Drozd A., *W sprawie autorstwa „Koranu Buczackiego”*, [w:] *Z Mekki do Poznania. Materiały 5. Ogólnopolskiej Konferencji Arabistycznej*, red. H. Jankowski, Poznań 1997.

Dziekan M., *Historia i tradycje polskiego islamu*, [w:] *Muzułmanie w Europie*, red. A. Parzymies, Warszawa 2005.

Janowicz S., *Białoruś, Białoruś...*, Warszawa 1987.

Jord N., *Koran rękopiśmienny w Polsce*, Lublin 1994.

Konopacki A., *Życie religijne Tatarów na ziemiach dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Warszawa 2010.

Konopacki A., *Autorzy, kompilatorzy, kopiaści – rzecz o rękopisach*

- pisach Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, [w:] *Tefsir Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Teoria i praktyka badawcza*, red. J. Kulwicka-Kamińska, C. Łapicz, Toruń 2015.
- Konopacki A., Kulwicka-Kamińska J., Łapicz C., *Nieznany rękopis polskiego przekładu Koranu*, [w:] *Estetyczne aspekty literatury polskich, białoruskich i litewskich Tatarów (od XVI do XXI w.)*, „Colloquia Orientalia Bialostocensia”, red. G. Czerwiński, A. Konopacki, Białystok 2015.
- Kryczyński S., *Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej*, Warszawa 1938.
- Kulwicka-Kamińska J., *Cechy archaiczne i regionalne w odnalezionym fragmencie rękopisu filomackiego przekładu Koranu na język polski*, [w:] *Historia języka w XXI wieku. Stan i perspektywy*, red. M. Pastuch, M. Siuciak, Katowice 2018.
- Kurzowa Z., *Język filomatów i filaretów. Słowotwórstwo i słownictwo*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963.
- Kurzowa Z., *Studia nad językiem filomatów i filaretów. (Fonetyka, fleksja, składnia)*, Kraków 1972.
- Kurzowa Z., *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Warszawa–Kraków 1993.
- Łapicz C., *Niezwykłe losy pierwszego drukowanego przekładu Koranu na język polski*, „Poznańskie Studia Polonistyczne, Seria Językoznawcza” 2013, t. 20 (40), nr 2.
- Puchalska J., *Koran w Soplicowie. Tajemnicza historia pewnego manuskryptu*, „Życie Tatarskie” 2014, nr 39 (116).
- Puchalska J., *Dziedziczki Soplicowa*, Warszawa 2014.
- Tyszkiewicz J., *Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII–XVIII w.*, Warszawa 1989.
- Wójcik Z., *Filomacki przekład Alkoranu dla Tatarów nowogrodzkich*, „Literatura Ludowa” 1995, nr 3.

- Антонович А., *Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система*, Вильнюс 1968.
- Гончарова І.А., Цітавец А.І. Тарелка М., *Рукапісы беларускіх татараў канца XVII – пачатку XX стагоддзя з калекцыі Цэнтральнай Навуковай Бібліятэкі НАН Беларусі*: Каталог, Мінск 2003.
- Мишкинене Г., Намавичюте С., Покровская Е., *Каталог арабскоалфавитных рукописей литовских татар*, Вильнюс 2005.
- Тарелка М., Цітавец А.І., *Беларуская кніга напісаная арабскім пісьмом у фондзе Цэнтральнай Навуковай Бібліятэкі Беларусі*, „Весті Нацыянальнай Акадэміі Навук Беларусі”, Серыя гуманітарных навук 2002.